

Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie

Wydział Filologiczny

STRESZCZENIE ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

mgr Piotr Szostak

Stereotyp Rosjanina w powieściach młodzieżowych lat 1945-1989

promotor: dr hab. Maria Ostasz

Lata 1945-1989 w Polsce wiążą się z silnym oddziaływaniem ideologii komunistycznej w sferze publicznej i kontrolowaniem życia kulturalnego przez partię socjalistyczną. Upaństwowienie druku i działalność cenzury miały sprowadzić literaturę do funkcji propagandowego narzędzia służącego indoktrynacji Polaków. Jest to również czas, w którym Związek Radziecki odgrywa ważną rolę w kształtowaniu się, a następnie w funkcjonowaniu państwa polskiego. Posłuszeństwo wobec nowego sojusznika i pobudzanie braterskich uczuć do niedawnego wroga stało się jednym z priorytetów Polski Ludowej. Najbardziej narażoną na to oddziaływanie grupą społeczną była młodzież, której świadomość narodową należało ukształtować od nowa w szkole, w organizacjach młodzieżowych i poprzez literaturę. Od metod wychowania młodych ludzi miało zależeć czy w przyszłości staną się oni dobrymi obywatelami państwa komunistycznego.

Nadrzędnym celem rozprawy jest prześledzenie funkcjonowania rosyjskich stereotypów w polskiej literaturze przeznaczonej dla młodzieży. Przedmiotem badań są powieści powstałe w latach 1945-1989. Dokonany wybór ma przede wszystkim charakter jakościowy. Uwzględniono w nim dzieła, w których temat rosyjski ma kluczowe znaczenie dla omawianej problematyki, rozwoju fabuły lub funkcji odbioru. W związku z tym będą to powieści, których cała lub część akcji rozgrywa się w Rosji lub na terenie Związku Radzieckiego; główny lub drugoplanowy bohater (jedna lub więcej postaci) jest Rosjaninem lub obywatelem ZSRR; w końcu język rosyjski, kultura, nauka, historia tego kraju czy jakikolwiek inny związany z Rosją temat stanowi ważne zagadnienie dla zbudowanej w utworze fabuły. Dobrane w ten sposób teksty stanowią podstawowy kanon do wielopłaszczyznowego rozpatrywania występowania rosyjskiego stereotypu w polskiej powieści młodzieżowej w wybranym okresie.

Pierwszy rozdział rozprawy wyprowadza pojęcie stereotypu, odwołując się do jego

interdyscyplinarności i roli jaką odgrywa w kształtowaniu świadomości społecznej. Uwzględnia zarówno stanowiska socjologiczne, jak i językoznawcze, a także uzasadnia użycie niniejszej teorii w literaturoznawstwie na płaszczyźnie badań kulturowych. Wypracowane w ten sposób narzędzia pozwalają omówić występowanie danego stereotypu w tekstach kultury, prześledzić próby jego zmiany oraz uwzględnić stosowane przez autorów strategie twórcze.

Rozdział drugi koncentruje się na przybliżeniu wzajemnej historii Polski i Rosji oraz na tzw. trudnym sąsiedztwie związanym z przebiegiem pomiędzy oboma krajami granicy wpływów kultury Zachodu i Wschodu. Historyczne odniesienia pozwalają wyodrębnić i uzasadnić funkcjonowanie w polskiej kulturze i świadomości narodowej konkretnego repertuaru stereotypów etnicznych wiążących się z Rosjanami. Niezbędne do przeprowadzenia pogłębionej analizy powstałych między 1945 a 1989 tekstów literackich jest przybliżenie sytuacji politycznej i społecznej Polski w tym okresie. Rozdział trzeci poświęcony jest charakterystyce omawianej epoki z uwzględnieniem faktów historycznych mających szczególny wpływ na postrzeganie Rosjan. Specyfikę literatury młodzieżowej i jej sytuację w powojennej Polsce przybliży rozdział czwarty. Podjęto w nim próbę zdefiniowania tego pojęcia, określając między innymi wiek jej odbiorców, sposób adresowania tekstów młodzieżowych i cechy szczególne tej odmiany literatury

Trzy kolejne rozdziały stanowią część analityczną dysertacji. Każdy z nich omawia jeden z etapów, na które został podzielony okres od 1945 do 1989. Rozpoczynają się one od krótkiej charakterystyki powstającej w tym czasie literatury młodzieżowej. Dalej następuje wieloaspektowa analiza poszczególnych dzieł literackich dokonana w duchu kulturowej teorii literatury.

Pierwszym charakteryzowanym etapem jest okres 1945-1956, w którym państwo próbuje podporządkować sobie literaturę, narzucając jej określone wzorce formalne i tematyczne zaczerpnięte ze sztuki socrealistycznej Związku Radzieckiego pod rządami Józefa Stalina. Omówione zostały tu powieści Janiny Broniewskiej, Haliny Rudnickiej, Heleny Bobińskiej i Bronisława Mróz-Długoszewskiego wpisujące się w idee tworzenia mitów założycielskich Polski Ludowej i nowego panteonu bohaterów narodowych, do którego włączono między innymi przywódców ZSRR, rewolucjonistów, żołnierzy Armii Czerwonej. Dokonano także analizy tekstów adresowanych do młodzieży uznawanych za utwory propagujące przyjaźń ze Związkiem Radzieckim autorstwa Igora Newerlego i Mariana Brandysa. Na koniec zaprezentowano zapomnianą współcześnie powieść Jerzego Bohdana Rychlińskiego ukazującą interesujący obraz Syberii.

Drugi etap: 1956-1970 wyróżnia się liberalizacją podejścia do literatury w okresie rządów Władysława Gomułki, większą swobodą twórców przy wyborze tematu i estetyki pisarskiej, a także zmniejszeniem funkcji propagandowej dzieł. Wśród powstałych w tym okresie powieści na uwagę zasługują przede wszystkim utwory o charakterze podróżniczo-przygodowym. W niniejszej pracy

omówiono, zawierające rosyjskie motywy, dzieła: Zbigniewa Nienackiego, Alfreda Szklarskiego, Władysława Kulickiego i Janusza Przymanowskiego. Zaprezentowano także powieść *Petra* autorstwa Haliny Bielińskiej i Marii Krüger, której wydanie możliwe było dopiero w okresie podwilżowym.

Ostatni etap: 1970-1989 cechuje spore zróżnicowanie w podejściu do literatury. Utwory dzielą się na realizujące określone partyjne założenia i takie, które zupełnie je pomijają. Zauważalne jest także stopniowe wygaszanie tematu rosyjskiego w twórczości dla młodzieży. Wśród utworów omówionych w tej części znalazły się powieści: Czesława Jędraszki, Adolfa Lekkiego, Wiktora Zawady, a także Jerzego Krzysztonia, który jako jeden z nielicznych twórców odważył się poruszyć temat Polaków wywiezionych w pierwszych latach II wojny światowej do Kazachstanu. Oprócz opisywania wizerunków Rosjan, analiza każdego z utworów uwzględnia również przestrzeń w jakiej są ukazani bohaterowie, moment historyczny, w którym powstał utwór, postać i poglądy autora, a także przyjęte przez niego strategie twórcze.

Syntetyczne uwagi wynikające z części analitycznej znajdują się w zakończeniu dysertacji stanowiącym podsumowanie wszystkich poruszanych kwestii. Pozwalają one stwierdzić, że kształt polskiej literatury młodzieżowej lat 1945-1989 jest zróżnicowany zarówno pod względem genologicznym jak i ideologicznym. Różnice te, podobnie jak czas powstania konkretnych dzieł, mają znaczący wpływ na sposób ukazywania Rosjan w powieściach adresowanych do młodych odbiorców. Przeprowadzona analiza wybranych utworów potwierdza, że nasilenie prorosyjskich stereotypów osiągnęło apogeum w pierwszej dekadzie powojennej charakteryzującej się podporządkowaniem twórczości celom ideologicznym i ulegało stopniowemu wygaszaniu w kolejnych dziesięcioleciach.

Charakterystyczne w kształtowaniu wizerunku Rosjan po drugiej wojnie światowej jest podsycanie nienawiści do carskiej Rosji wpisujące się w stereotypy utrwalone w świadomości narodowej Polaków w okresie zaborów. Przekonanie to, będące w zgodzie z ideologią komunistyczną, rzutuje zarówno na sposób przedstawiania postaci cara, jak i wszystkich związanych z jego władzą: żołnierzy, urzędników i nauczycieli zrusyfikowanej szkoły. W opozycji do tego wizerunku staje pozytywny obraz prostego i uciśnionego ludu rosyjskiego, zrywający jednak z przekonaniem o „moskiewskiej grubianitas” i cywilizacyjnym zacofaniu wschodnich sąsiadów, propagowanym przed II wojną światową. W późniejszych utworach pojawia się również sentymentalny wizerunek Rosjan zaczerpnięty z klasycznej literatury rosyjskiej, osadzony w dziewiętnastowiecznej myśli filozoficznej rozpatrującej zjawisko rosyjskiej duszy.

Wśród nowych stereotypów, jakie usiłowano przemycić do świadomości młodych Polaków, znalazły się: kryształowe wizerunki bohaterskich rewolucjonistów i stworzone w oparciu o wzorce ze średniowiecznych żywotów świętych sylwetki przywódców nowego ustroju. Negatywny obraz

bolszewika próbowano zastąpić pozytywnym wizerunkiem dobrego żołnierza armii radzieckiej, misjonarza nowego porządku, walczącego w obronie pokoju i szczęścia ludu pracującego. Omawiane utwory ukazują także zawsze pochlebny obraz Kraju Rad i człowieka radzieckiego oraz pozytywne aspekty nauki języka rosyjskiego w szkole. Na uwagę zasługuje również zmiana myślenia o Syberii, która, choć wciąż naznaczona martyrologią narodu polskiego, w adresowanych do młodych czytelników powieściach staje się substytutem Dzikiego Zachodu lub krainą ogromnych możliwości, w której najbardziej uwidacznia się postępowy wpływ polityki gospodarczej Związku Radzieckiego.

Synteza powyższych zagadnień, pozwala omówić proces profilowania rosyjskich stereotypów i zgłębić zjawisko przyjmowania konkretnych strategii pisarskich (ignoranta, gracza i kontestatora) przez ówczesnych autorów literatury młodzieżowej. Całość rozważań wpisuje się we wciąż żywą dyskusję nad wizerunkiem Rosjan w polskiej literaturze i stanowi wstęp do dalszych badań kulturowych i literaturoznawczych.